

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Kultuuriteaduste ja kunstide instituut

Eva Võru

**KAHE EESTI PAGULASKIRJANIKU,
SALME EKBAUMI JA ELIN TOONA, LOOMINGU VÕRDLUS
OMAELULOO LISUSE VÕTMES**

Bakalaureusetöö

Juhendaja Leena Kurvet-Käosaar

Tartu, 2016

SISUKORD

SISSEJUHATUS	3
1. OMAELULOO LINE AINES PAGULASKIRJANDUSES	5
1.1 Omaeluloolisuse mõiste ja olemus	5
1.2 Omaelulooline aines pagulaskirjanduse mõjutajana	10
2. EESTI PAGULASKIRJANDUSE TEKKIMINE. ELIN TOONA JA SALME EKBAUMI ELULOOD	13
2.1 Eesti pagulaskirjanduse tekkimine	13
2.2 Eesti pagulaskirjandus Rootsis	16
2.3 Eesti pagulaskirjandus Kanadas. Salme Ekbaum	16
2.4 Eesti pagulaskirjandus Inglismaal. Elin Toona	18
3. SALME EKBAUMI JA ELIN TOONA MÄLESTUSTERAAMATUTE VÕRDLUS	21
KOKKUVÕTE	31
KASUTATUD KIRJANDUS JA INTERNETIALLIKAD	33
SUMMARY	35

SISSEJUHATUS

Bakalaureusetöö eesmärk on võrrelda kahe autori, Salme Ekbaumi ja Elin Toona teoseid omaeluloolisuse võtmes. Autorid esindavad eesti pagulaskirjanikke, kes hakkasid looma kirjandusteoseid peale teist maailmasõda väljaspool Eestit. Pagulaskirjanduse vältimatu osa on olnud memuaaride avaldamine.

Autorite valiku üheks kriteeriumiks oli kodumaalt lahkumine erinevas eas ja kuulumine erinevasse pagulaskirjanike põlvkonda, sellega seoses otsesed mõjutused loomingus. Teiseks valiku aluseks oli erinev omaelulooliste seikade käsitlemine romaanides. Mõlema autori kõiki teoseid võrdlema hakates saaks käesolev töö lubatust oluliselt mahukam, seetõttu tuli teha valik. Valitud teosed esindavad autorite kirjutamisstiili ja omaeluloolise ainese olemasolu teostes, käesoleva töö kokkuvõttes välja toodud üldised järeldused saab üle kanda kogu romaaniloomingule. Sügavamalt analüüsitakse, kuidas Toona ja Ekbaum kasutavad omaeluloolisi seiku memuaarides ja romaanides. Vaatluse all on mõlema autori esimesed mälestusteraamatud: Salme Ekbaumi "Veimevakk" (1964) ja ning Elin Toona "Lotukata" (1969). Teises valikus on mõlema autori viimane, retrospektiivne, eestikeelne romaan: Salme Ekbaumi "Inimene Ingel" (1983) ning Elin Toona "Ella" (2008).

Töö esimene peatükk keskendub mõistele *omaeluloolisus*. Eluloo andmetel põhinevaid kirjutisi on kirjandusloos nimetatud erinevate nimetustega: *autobiograafia*, *memuaarteos*, *mälestusteraamat*, *eluloo raamat*, inglise keeles on tänapäeval kasutusel koondnimetus *life writing*, mis hõlmab ka autobiograafiat. Seda teemat on mujal maailmas põhjalikult uurinud nt. Philippe Lejeune, Sidonie Smith, Julia Watson. Eestis on teemaga tegelenud ja publikatsioone avaldanud mitmed kirjanduseteadlased: Eve Annuk, Rutt Hinrikus, Maarja Hollo, Leena Kurvet-Käosaar, Aare Pilv, Tiina Ann Kirss jt.

Philippe Lejeune määratleb nn žanripuhta autobiograafia tunnusjooned, välistades teatud tunnuste alusel teised autobiograafilised žanrid, nt päeviku, memuaarid, autobiograafilise romaani (Lejeune 2010: 196-213). Sidonie Smith ja Julia

Watson võtavad uue koondnimetusena kasutusele avarama katusmõiste elulookirjutus (i.k *life writing*), mis hõlmab kõiki omaelulookirjutuse žanre ja praktikaid (Smith ja Watson 2001: 20). Oma artiklis „Mõistete rägastikus: autobiograafiast omaelulookirjutuseni“ annab Leena Kurvet-Käosaar ülevaate mõistekasutuse arengust omaelulookirjutuse uuringutes ning toob esile ka Jaan Krossi panuse mõiste *omaeluloolisus* sissetoomisel eesti kirjandusmaastikel, näitlikustades mõiste tähendusvälju oma loomingu põhjal (2010: 7-19).

Teises peatükis antakse lühiülevaade Eesti pagulaskirjanduse tekkimisest koos autorite elulugudega. Kolmandas peatükis võrreldakse valitud teoseid, lähtudes eelkõige omaeluloolisust kinnitavast vaatepunktist. Uurimismeetodina on kasutatud võrdlevat analüüsi komparatiivsel meetodil. Analüüs keskendub minevikunarratiivide kujutamisele ning nende käsitlemises aja jooksul toimunud muutustele. Ekbaumi varasem mälestusteraamat „Veimevakk“ toob autori eluloo lugejani läbi detailirohkete mälopiltide ning tundeliste kirjelduste, just nagu paine alt vallandudes, Toona „Lotukata“ otsekui vastandina tundelisust vältides, rahulikult lugu vahendades ning sündmustele keskendudes. Neis teostes esinevad autorid minategelastena. Hilisemates, retrospektiivsetes romaanides on Ekbaum ja Toona samas kasutanud üksteisele vastupidist lähenemist – teoses „Inimene Ingel“ on Ekbaum end peitnud minategelasena kõneleva, kuid Ainiks nimetatava peategelase varju, jäädes ka selles teoses värvikaid ja ohtraid kirjeldusi edastades truuks oma kirjutamisstiilile. Toona esineb „Ellas“ kõrvaltegelasena, kuigi oma nime all, tema lähenemine mälestustele on „Ella“ puhul mõtisklevam ning tunduvalt intiimsem, usaldades lugeja silmadele isiklikud ja hellad kirjavahetused vaheldumisi sündmuste kirjeldamisega. Sarnase tunnusjoonena võib mõlema autori hilisemas teoses tajuda vabanemist minevikusurutistest ning avatumat teemakäsitlust.

1. OMAELULOO LINE AINES PAGULASKIRJANDUSES

1.1 Omaeluloolisuse mõiste ja olemus

Käesolevas bakalaureusetöös on vaatluse all kahe Eesti pagulaskirjaniku, Salme Ekbaumi ja Elin Toona omaelulookirjutuslikud teosed. Ekbaumi kogulooming on mõnevõrra mahukam kui Toona oma. Mälestusteraamatuid sellisena defineerituna on avaldanud Ekbaum, kuigi mälestused kumavad läbi ka mõlema autori teistest romaanidest.

Mälestusteraamatud ehk memuaarid on proosažanr, kus autor jutustab isiklikest läbielamistest ja sündmustest, mis on realselt aset leidnud tema ning ta lähedaste elus. Memuaarid on lähedane vorm autobiograafiale, piir kahe žanri vahel on õhuke. Autobiograafia keskendub pigem autori enda isiksusele läbi subjektiivse meenutamisprotsessi. Memuaaride puhul kirjeldab autor rohkem välismaailmas ja lähedastega toimuvat, ajastu miljööd, kultuuri ja ühiskondlikke kontekste ning on objektiivsem (Smith ja Watson 2001: 198). Mõlemad analüüsitavad autorid keskenduvad rohkem välisele kui iseenese eksponeerimisele teostes, näiteks Ekbaum kirjeldab süvitsi oma pereliikmeid, taluelu, õpinguid, õpetajaid, töökaaslasi, aga tema enda olemus ja elukäik jääb lugejale nende kirjelduste vahel ja kõrvalt tükk tüki haaval kokku panemiseks. Autor ise ei ole see keskel, mille ümber kõik keerleb. Ka Elin Toona teostes on läbivad tegelased lähedased inimesed ehk ema ja vanaema, nendele keskendub autor vähemalt samapalju kui iseendale. Teostest ei puudu mineviku idealiseerimine, selle poolest paistab eriti silma Salme Ekbaum: kõikide endise eluga seotud heade mälestuste ühine ja läbiv kujund on seotud kuldse või kollase tooniga. Ka nukramatest mälestustest võib hoomata valusmagusat igatsust olnu järele. Elin Toona puhul takistab minevikumälestuste idealiseerimist võrdses mahus Ekbaumiga asjaolu, et ta oli Eestist lahkudes väga noor, seetõttu jäi mälestuste tekkimise aeg lühikeseks. Minevikusündmused on kirja pandud hilisemas eluetapis, reeglina mälu järgi, peale

seada, kui mälestused autori jaoks on vähema või pikema aja jooksul settinud. Mälule lisaks ja toeks kasutatakse ka dokumentaalset materjali. Mälestused võivad olla erinevas kirjanduslikus vormis: ajaloolised või ilukirjanduslikud. Ekbaumi ja Toona mälestusteraamatud on ilukirjanduslikud, autorid on neid määratlenud romaanidena.

Romaan on jutustava proosa suurvorm, loetavamaid ja tähtsamaid žanre tänapäeva kirjanduses, keskendub inimsuhetele, isiksuse sisemaailmale ja tema vahekorrale ühiskonnaga. Romaani näol on tegemist mitmepalgelise ja paindliku vormiga, mida võib liigitada erinevatest alustest lähtudes teema või ainetiku järgi, autori temperamendist lähtuvalt või vormilis-struktuuriliste tunnuste põhjal. Samuti saab liigitada voolutunnuste järgi (realistlik, romantiline, naturalistlik, eksistentsialistlik). Eesti kirjanduses tekkis romaan 19. sajandi lõppkümnendil. (Neithal 1999:131)

Termin *romaan* annab lugejale signaali, et kõiki toimuvaid sündmusi, kujutatud tegelasi ja tegevusliine tuleks käsitleda fiktsioonina, kui ei ole selgelt viidatud teisiti, näiteks eluloolistele andmetele ja sündmustele. Elulooliste andmete põhjal valminud teost liigitatakse tavaliselt autobiograafiaks või mälestusteraamatuks, kuid piirid romaaniga ja mälestusteraamatu vahel ei ole alati selged. Paljude romaanide narratiivid baseeruvad autori poolt läbielatud sündmustel või elukogemusel ning vastupidi – tõsielulistel andmetel põhinevat lugu on võimalik üles ehitada näiteks põnevusromaanina.

Iga indiviidi elukäik on ainulaadne, samuti on seda kirjandusteos. Reeglina kajastavad autorid oma kirjandusteostes adekvaatselt omaenda kasvu- ja elukeskkonda ning neid ühiskonnanähtusi, millega nad on tuttavad. Ebatõenäoline on, et Eestis sündinud ja kasvanud autor suudaks tõetruult kujutada näiteks Jaapani ühiskonda ja elukeskkonda, seal kordagi käimata ja/või kohapeal elamata. Mis ei tähenda, et seda ei võiks teha subjektiivselt, kaudsete andmete baasil, aga ka sel juhul peaks autor sündmusi ja tegelasi kujutades ikkagi millelegi toetuma. Lisaks kui tahes põhjalikule uurimistööle võtab autor suure tõenäosusega appi omaenda elukogemuse, suhtumise ja tõekspidamised. Isegi kui autori kogu teos koosneb väljamõeldud sündmustest, kirjeldab ta tegelasi ümbritsevat elukeskkonda ja olukordi üsna tõenäoliselt sellisena, nagu tema seda oma vaimusilmas mingil põhjusel näeb, on erinevais elusituatsioonides kogenud või millisenä mäletab lapsepõlve. Olulist rolli mängivad siin näiteks lapsepõlvekodu asukoht, kodune keel, vanavanematega suhtlemine, kool, õpingud ja suhted kaasinimestega. Käesolevas bakalaureusetöös on vaatluse all kahe pagulaskirjaniku teosed, kus eelnimetatud tegurid on autoreid mõjutanud ja loonud seoseid kodu- ja

välis-Eesti vahel.

Eluloandmetel põhinevaid kirjutisi on kirjanduse ajaloos nimetatud erinevate nimetustega: *autobiograafia*, *memuaarteos*, *mälestusteraamat*, *elulooraamat*. Inglise keeles on kasutusel mõiste *life writing*. Teema on huvi pakkunud paljudele kirjandusteadlastele ja kirjanduse uurijatele nii Eestis kui välismaal. Mõiste *autobiograafia* tekkimise ajaks pakuvad autobiograafilise kirjanduse uurimisele spetsialiseerunud Sidonie Smith ja Julia Watson 18.sajandi lõppu, määratledes autobiograafiat üht kindlat tüüpi omaelulookirjutusliku žanrina paljude teiste hulgas. (Smith ja Watson 2001: 2).

Nimetus *autobiograafia* assotsieerub lugejale esmajoones kui autori jutustus iseendast, faktidele ja elukogemuse vahendamisele toetuv tekst. Lugeja eeldab seda liiki tekstist autorilt ausust ja objektiivset teemakäsitlust. Autor saab vaid valida, kui detailselt ta sündmused lugeja ette toob või kui pinnapealselt ta mõnest teemast üle libiseb. Sellele vastavalt saab teha järeldusi, kas teema on olnud autorile tähtis või ei ole ta mingil põhjusel soovinud detailidesse laskuda. Sündmuste käiku ja fakte autobiograafia puhul muuta ei saa, vastasel korral muutub žanri nimetus. Autobiograafia üks levinumaid definitsioone pärineb prantsuse autobiograafiauurijalt Philippe Lejeune'ilt, kes määratleb seda kui „tagasivaatelist juttu proosas, mille esitab reaalne inimene oma eksistentsi kohta, kui ta asetab rõhu individuaalsele elule ning eelkõige oma isiksuse ajaloole” (Lejeune 2010: 196).

Definitsioon määratleb nelja kategooria elemendid:

1. *Keele vormiline pool*

a) jutt

b) proosavorm

2. *Käsitletav teema*: individuaalne elu, isiksuse ajalugu

3. *Autori koht*: autori (kelle nimi viitab reaalsele inimesele) ja jutustaja identsus

4. *Jutustaja koht*:

a) jutustaja ning peategelase identsus

b) jutu tagasivaateline perspektiiv.

Autobiograafia on mistahes teos, mis täidab kõik tingimused, mida nimetatud kategooriad sedastavad.

Autobiograafia naaberžanrid ei täida kõiki tingimusi. Siin on kirjas tingimused, mida teiste žanride poolt ei täideta:

- memuaarid (2)
- biograafia (4a)
- isikulooline romaan (3)
- autobiograafiline poem (1b)
- päevik (4b)
- autoportree või essee (1a ja 4b)

(Lejeune 2010: 197)

Autobiograafia üks tingimus on seega, et loo kirjapanija, selle jutustaja ja loo peategelane on üks ja sama isik, ning nime taga on reaalne inimene. Teine tingimus on loo retrospektiivne vaatenurk. Kolmas tingimus on loo autori individuaalne elu, kirjapanija isiklik ajalugu. Neljas tingimus on, et lugu peab olema kirjutatud proosavormis. Lejeune'i definitsiooni kohaselt näiteks visuaalselt mingis vormis kujutatud elulugu või luulevormis tekst autobiograafia alla ei kvalifitseeru..

Lejeune toob välja autobiograafia naaberžanrid, mis võivad samuti keskenduda autori eluloole, aga mille vormiline pool ei vasta kõigile eeltoodud tingimustele. Lejeune nimetab autobiograafia naaberžanreid, aga koondnimetust ta ei paku. Inglise keeles on kasutusel mõiste *life writing* (Smith ja Watson 2001: 3), mida on kasutatud autobiograafia sünonüümina, aga mis tänapäevases mõistes laiendab oma piire ja mis koondab oma elust pärineva ainese (tekstuaalse) vahenduse ühe nimetuse alla. Eestis on kirjanduse asjatundjad samuti otsinud koondnimetust ja jõudnud tulemuseni:

Mõistel *omaelulookirjutus*, nii nagu see toimib käesoleva numbri kaastöid koondava katusterminina, on kaks olemuslikult ja haardelt erinevat, kuid mitmes aspektis haakuvat lähtepunkti. Üheks neist on Jaan Krossi **omaeluloolisuse** mõiste, mille ta avab oma loomingu üle reflekteerivas käsitluses „Omaeluloolisus ja alltekst” (2003), teiseks aga laia kasutusala ingliskeelne termin **life writing**, mida tänapäeval kasutatakse üha enam varem domineerinud **autobiograafia** asemel ning mis rõhutab uurimisvaldkonna üha suuremat interdistsiplinaarsust, keskendumist avaramale kultuuripraktikate ringile ja soovi ületada valdkonna varasemas arengus *autobiograafia* mõiste kaudu maha märgitud kategoorilisi ning suurt hulka tekste ja tekstipraktikaid välistavaid kriteeriume.” (Kurvet-Käosaar 2010: 7)

Omaelulookirjutis, mis koondab enda alla memuaristika, mälestused ja muud eluloolisi narratiive kandvad tekstid, lubab niisiis kirjandusteoses laiemaid piire kui *autobiograafia*. Käesoleva töö autori arvates tekib omaeluloolisuse puhul teoses mitu

võimalust:

1. Autor saab olla minategelane mälestusteraamatus või romaanis ja jutustada oma elulugu sel kujul, liigselt faktidesse ja dokumentalistikasse langemata.
2. Vaadelda kõrvalt kolmanda isiku kaudu iseenda elukäiku. Piirid tegelikkuse ja fiktsiooni vahel on kerged kaduma, ühe autori mälestusteraamatut ja romaane järjest lugedes võib tuvastada prototüüpe või kokkulangemisi narratiivides, samuti katseid muuta ja suunata indiviidi saatust ajaloo keerdkäikudes. Üksikuna teoseid lugedes võib tõde tihti tabamata jääda, lugeja osaks saab lihtsalt põnev jutustus.
3. Konstrueerida romaan, kus narratiivid ja prototüübid on fiktsioon, aga kajastub autori maailmavaade, tõekspidamised, suhtumine, hariduslik taust ning omandatud keelekasutus.

Käesolevas töös analüüsitavaid teoseid ei ole määratletud kui autobiograafiaid, seega ei ole *autobiograafia* ja *omaelulookirjutus* siin sünonüümid. Autorid ise nimetavad oma teoseid romaanideks, äärmisel juhul mälestusteraamatuks. Kõige suurem probleem taoliste tekstide juures on nende tõeväärtus – faktuaalsuse ja fiktsionaalsuse suhe, mälestuste ilustamine ja moonutamine, subjektiivne teemakäsitus. Millal uskuda, et autor räägib tõtt ja millal mitte? Autobiograafia autoril on lugeja arvates vähemalt moraalne kohustus tuua oma lugu avalikkuse ette tõepärasena. Kirjandusteadlane Philippe Lejeune on seda nimetanud autobiograafiliseks lepinguks, kus autor otseselt tunnistab, et kirjutab enese kohta tõtt.

Viimasel ajal on kirjandusteadlased põhjalikumalt süüvinud autobiograafia ja fiktsiooni vahetormidesse, ja seoses sellega on kasutusele võetud uus termin: *autofiktsioon*. See põhineb küll autori elufaktidel, aga elust ei tehta sellisel juhul lineaarselt kulgevat lugu. Rõhk on tekstilisel kulgemisel, kirjutaja enesetajul ja määlul. (Lepik, Kess 2014: 49)

Jaan Kross on veendunud, et kirjandusteose autor saab inspiratsiooni romaanide jaoks omaenda elukogemusest:

Esiteks tarib kirjutaja parimagi ümberkehastumise korral oma tegelasse iseennast, s. t. omaeluloolist ainet kaasa. Teiseks jääb ta, iseenese selja taga seisva seirajana ja kommenteerijana, suurel määral täiesti iseendaks, ja tema omaelulooline aines determineerib vahelduval, aga ikkagi kohaloleval määral, üsna suurel määral – arvatavasti – tema hoiaku ta enda ümberkehastumissaavutusse. (Kross 1998: 80)

Kross on ka veendunud, et iseennast ja oma elukogemust kirjandusteostes vältida ei saa,

sellele viitab ta otseselt ühes oma varem ilmunud teose pealkirjas: „Mesmeri ring: romaniseeritud memuaarid nagu kõik memuaarid ja peaaegu iga romaan" (Kross 1995). Näitena toodud käsitluste ilmutumise vahel on kolmeaastane vahe. Arvestades Jaan Krossi varasemat aastatepikkust kirjutamise ja teoste loomise kogemust (tema esimene romaan ilmus 1970.a), on sarnane veendumus ilmselt tekkinud ja süvenenud aastate jooksul ning tema enese kogemuse põhjal. Jaan Kross võtab terminite *autobiograafia*, *memuaarteos*, *mälestusteraamat*, *memuaristika*, *eluloo raamat* olemuse kokku üheainsa sõnaga *omaeluloolisus*.

1.2 Omaelulooline aines pagulaskirjanduse mõjutajana

Memuaristika tekkimine ja rahvuskirjanduse osana väljakujunemine eeldab ajaloolist tagamaad. Eesti memuaristika kujunemisele avaldas mõju noor rahvusriik, seda kandev ühiskond oli napi minevikuga. Puudus mälestuste kirjutamise üks eeldusi – oluline suhe minevikuga. Murrang saabus koos teise maailmasõja vapustustega. Paljud inimesed, sealhulgas eriti poliitiliselt, vaimselt ja majanduslikult aktiivsed inimesed pidid Eestist põgenema. Selle tulemusena muutus mälestuste kirjapanek just pagulastele loomulikuks ja vältimatuks tegevuseks. (Tonts 2008: 258)

Eeltoodud lõik pärineb Piret Kruuspere poolt toimetatud raamatust „Eesti kirjandus paguluses XX sajandil”. Sellest järeldub, et memuaristika, mille katusetermin on omaeluloolisus ehk autori elust pärinev aines, oli pagulaskirjanduses olulisema kaaluga kui kodu-Eesti autorite teostes. Kirjanikel oli sisemine vajadus jäädvustada mahajäänud kodumaa lugu oma mälestuste kaudu kirjanduses. Kruuspere kirjeldab neid unelmaid kodust *kaotatud paradisi* kujundina, millega sageli kaasnevad kujutletavad, unenäolised retked kodumaale (Kruuspere 2008: 13).

Paguluses, võõrsil ja võõrkeelses ühiskonnas oli tähtis säilitada emakeel, kultuur ja kombed. Emakeele säilitamise funktsioon oli kodumaale jäänud ja samas keeleruumis edasi elavatele kaasmaalaste jaoks teistsugune. Muutus küll riigikord ja eesti keel riigikeelena sai surutud teisejärgulisele positsioonile, aga kõne- ja kirjakeelena säilis see siiski edasi. Riik, rahvus ja keeleruum ei muutunud ilmselgelt nii suurel määral, kui pagulusse suundunute puhul. Pagulaskirjanduse üks funktsioone oli jäädvustada probleeme ja valupunkte teise ühiskonda sulandumisel.

Pagulaskirjandus on pakkunud huvi akadeemilistele kirjandusringkondadele, samuti lihtsalt kirjandushuvilistele. Järgnevalt mõned Rein Veidemanni ja Anne

Valmase tähelepanekud. Raamatuloolane Anne Valmas läheneb pagulaskirjandusele empiirilisel, sooviga mõista autorite läbielamisi.

Kodusolnute jaoks ei saa olla kunagi päriselt mõistetav see tunne, mis on seotud isamaakaotuse ja koduigatsusega, oma rahvaga sidemete katkemise ja elu sunniga koolitada lapsed võõra keele pinnal. Veelgi raskem on mõista, mida tähendab, kui koduvärv on kõvasti kinni ja sealt uuesti sisse pääseda peaaegu võimatu. Sellest tekivad painajalikud unenäod, ilustatud pildid lapsepõlvemaadest, kodust, lähedastest inimestest, lemmikloomadest, koduse toidu lõhnadest ja maitsest ning paljust muust. Igäihel midagi ühist ja natuke erinevat. (Valmas 1994: 128)

Eelnevalt viidatud Piret Kruuspere *kaotatud paradiisi* kujund langeb kokku Anne Valmase väljendiga *ilustatud pildid lapsepõlvemaadest*, mis omakorda toob meelde Urve Karuksi Jaan Kaplinskile saadetud luulerea: *sul on maa, mul on muinasmaa...* (<http://www.eesti.ca/urve-karuksi-70-sunnipaeva-puhul/article12266>). See on ilmikas väljend Eestimaa kohta – kodueestlasele maa, kodu-Eestist lahkunuile unistuste maa ehk muinasmaa. Lühike, aga väga kõnekas luulerida. Toodud näited tõestavad, et pagulaskirjanduse mõjutajaks olid mälestused kodumaast.

Raamatuloolase Anne Valmase mõtted sobituvad rohkem Salme Ekbaumi loominguga, sest autori lapsepõlv, noorusaeg ja iseseisva elu algus möödusid Eestis, enne teist maailmasõda. Igast Ekbaumi teosest leiame mälestusi kodu-Eestist ning igatsusmeeleolusid eelneva elu järele. Ka paistab Ekbaumi looming silma tugeva kriitika ja vastumeelsusega nõukogude riigikorra suhtes, kuigi autoril endal selles elamise kogemus puudub. Ekbaum kirjutas oma teoseid isiklike mälestuste ja tekkinud suhtumise põhjal, autorit mõjutas tema minevik. Seega saab väita, et kuigi autor on mõned oma teosed nimetanud romaanideks, saab neid siiski vaadelda omaelulookirjutuslike tekstidena, sest teostes on mitmeid tegelasi, kohti ja sündmusi, mis on äratuntavad või on tegelaste prototüübid aimatavad peale mälestusteraamatute lugemist.

Elin Toona lahkus Eestist lapsena, tema isiklik kodu-Eesti mälestuste ulatuse piir jääb enese mäletamise ja seitsmenda eluaasta vahele. See vahemik on üsna väike, maksimaalselt viis aastat, kui võtta aluseks fakt, et ennast mäletama võib laps hakata keskmiselt umbes kaheaastasena. Elin Toona eesti keele säilimine kõne- ja kirjakeelena ning eesti kultuuri tundmine oli tema ema ja vanaema teene. Kirjandusteadlane Rein Veidemann läheneb kirjandusele akadeemiliselt, ta vaatleb teemat laiemalt, aga samad tähelepanekud võib üle kanda ka pagulaskirjandusele:

Kirjandus on isiksuse enda loomise vahend. Kirjandus nõuab meilt sisseminekut, keele ja keeletaguse avastamist. Kirjandus elab mitte ainult keeles, vaid ka lugedes, ja lugudena. Ajalugu ja kirjandus seisavad lähestikku, sageli läbipõimunult (biograafiad, ajaloolised romaanid). Et “sündinud asjadest” läbi inimsaatuste kirjutamine pole vaid mineviku rekonstruktsioon, vaid ikka oleviku ja mineviku mõjutamispuud. Kirjanduses mudeldatakse eluprobleeme, konflikte, lahendusi. Teiste elu ja läbielamisi lugedes loeme ühtlasi oma elu. Teiste ja oma võrdluses kasvame nii hingelt kui mõttelt. Võib-olla just läbi kirjanduse leiame oma elule mõtte. (Veidemann 2006: 208-209)

Ühest küljest võimaldas paguluses oma elukogemuse baasil kirjapandu võrrelda teiste kaasmaalaste kirjutistega ja seeläbi leida kinnitust oma mõtetele. Teisest küljest võimaldas kirjutamine täita oma missiooni: jäädvustada ajalugu ja jätta järeltulevatele põlvedele lugemiseks toimunud sündmusi, pakkuda kaasmaalastele omakeelset kirjandust võõras ühiskonnas ning mõelda endi jaoks paljud teemad selgemaks. Kirjutamine oli paguluses viibijate jaoks omamoodi teraapiline tegevus.

Järgnevalt mõned mõtted Karl Ristikivilt pagulaskirjanduse kohta. Eelpool toodud Anne Valmase ja Rein Veidemanni seisukohad on tekkinud tänu uurimistöole, Ristikivi oma isikus on otsene allikas, kellel oli Salme Ekbaumiga mitmeid kokkupuutepunkte: nad olid eakaaslased, liikusid samas aeg-ruumis, elasid läbi sama ajastu sündmusi ja samu tundeid kodumaalt lahkudes. Nad mõlemad olid kirjanikud ja tõenäosus, et nad värskete pagulastena Rootsis kirjastuses Orto kohtusid, on suur. Ka on Salme Ekbaum oma loomingus paaril korral kasutanud Ristikivile iseloomulikku Arkaadia-motiivi, mida Elin Toona loomingus ei tähelda. Käesoleva töö autori subjektiivse arvamuse kohaselt võis Karl Ristikivi olla Salme Ekbaumi jaoks mingil moel eeskuju või mõjutaja kirjandusteoste loomisel, sest kodumaalt lahkumise ajaks oli Ristikivil juba 9 aastat kirjutamise kogemust – ta alustas 1935. aastal lasteraamatuga, tema romaan „Tuli ja raud” pälvis 1938. aastal romaanivõistlusel esimese auhinna.

Ristikivi tõdeb, et tegelik elu annab niihästi tõuget kui ka ainet ja paljugi oleneb elamise tugevusest, mille tulemusel võib juhtuda, et näiteks loetud elamus päikeseloojangust on kaugelt tugevam kui tegelikkuses nähtu.

Kirjanik on nagu mesilane, kes korjab oma aine tilgaviisi siit ja sealt ja sellest siiski teeb midagi muud, midagi uut, mis ei ole nektar ega õietolm. Ja mis võib siis parata, kui ta mõnikord satub reaalsuse õie asemel kunsti suhkrukükile. Ja isegi kui ehitusmaterjal on kildhaaval argielust kokku korjatud, siis mosaiigi kokkuseadmisel on alati ees mingi mustiraamat, isegi kui me seda ei vaata. (Ristikivi 1996: 51-52)

Ristikivi mõtiskleb kirjutamise teemadel edasi ja jõuab järeldusele, et alati, kui on vaja olnud suunata valgus seest väljapoole, näha maailma oma tegelaste silmadega, ei ole jäänud muud üle, kui ise asuda sinna keskele:

Sinna, kus asub see inimese tabamatu ja ebamäärane “mina ise”. See ei tähenda veel, et absoluutselt igas tegelases oleks midagi autorist, on ka neid, keda on ainult väljastpoolt nähtud, ja osav lugeja võib nad peagi üles leida. Päril erapooletu olla ei saagi. Iga inimene, ka kirjanik, on subjektiivne, eriti kui on tegemist tema enesega. Ja miks mitte kirjutada iseenesest, otse ja avalikult. Siin on autori ees kaks teed - üleminek luulele, mis on tavalisem, või jätkamine proosavormis, aga ilma konstrueeritud romaanikulissideta. Aga siis märkad korraga, et seegi pole nii lihtne. Istud küll maha ausa kavatsusega kirjutada ainult enesest ja enese nimel, aga ometi selgub varsti, et kirjutad kellestki teisest, kellestki võõrast ja väljaspoolsest. On see siis harjumus või mingi psühholoogiline paratamatus, aga see mina ise, kes sõnaks saab, korjab jooni siit ja sealt, varjusid, mis langevad väljastpoolt. Olgu see siis luuletuses, mis tahab olla ainult isiklik pihtimus, või oma nime all kirjutatud mälestused. Kui esimesel juhul sageli kõneled endast kolmandas isikus, kõneled siin kolmandast isikust minavormis - ja suurem see vahe polegi. Võib-olla tuleneb see sellest, et kirjandus siiski ei ole elu ise, isegi mitte elu fotograafiline pilt. Me ainult ei kirjelda, paratamatult püüame ka mõista ja selgitada, sündigu seegi ainult kirjeldamise kaudu. (Ristikivi 1996: 53-54)

Karl Ristikivi mõtisklused on küll teises sõnastuses kui Jaan Krossil, aga mõte jääb samaks – autor kirjutab loosse sisse iseenda. Mis tähendab, et ta toetub iseenda kogemusele, mälestustele, oma eluloolisusele. Viimane lause Ristikivi tsitaadis sobib selgitama Ekbaumi romaani „Inimene Ingel”, kus autor mitmes situatsioonis väljendab mõistmist minevikust pärinevate isikute ja olukordade suhtes.

2. EESTI PAGULASKIRJANDUSE TEKKIMINE. ELIN TOONA JA SALME EKBAUMI ELULOOD

2.1 Eesti pagulaskirjanduse tekkimine

Käesoleva töö valmimise ajal, aastal 2016, on mõiste *pagulane* saanud uue värvingu ja sisu. Enam ei peeta silmas Eestimaalt välja rännanud kaasmaalasi, pagulasteks nimetatakse nüüd Euroopasse sisse rändavaid põgenikke. Käesolevas töös on mõisted *pagulane*, *pagulaskirjandus*, *eksiilkirjandus*, *eesti kirjandus paguluses* siiski kasutusel seoses eestlaste sunnitud, poliitilise väljarändega teise maailmasõja lõpul ja peale seda, ning sellest tingitud kirjanduse tekkimisega. Eestlaste pagulusperioodi alguse niisuguses

tähenduses võib paigutada aastasse 1944. Ülo Tonts nimetab järgnevat kolme aastakümnet eesti pagulaskirjanduse jõulise arengu perioodiks, samuti saab paralleelselt kinnitust fakt, et poliitilised pagulased kirjutavad memuaare tavapärasest innukamalt (2008: 258). Oskar Kruusi sõnutsi tekkis Eesti pagulaskond küll varem, pärast 1905. aasta revolutsiooni, kui Eestist lahkus nii haritlasi kui lihttöölisi, kuid pagulaskirjandust kui sellist toona veel ei eksisteerinud, kuna eksiili siirdunud kirjanikel oli võimalus teoseid ka kodumaal avaldada (1996: 11). Eeltoodust võib järeldada, et pagulaskirjanduseks saab nimetada kirjandust, mis tekkis kodumaast eemal elavate eestlaste hulgas ja mida ei olnud võimalik kodumaal avaldada. Seega ei saa käesoleval ajal väljaspool Eestit eestlaste avaldatud kirjandust enam pagulaskirjanduseks nimetada, kuna takistused teoste kodumaal avaldamiseks puuduvad.

1944. aasta hilissuvel ja sügisel põgenesid kümned tuhanded eestlased teistkordse Nõukogude okupatsiooni eest Läände, kõige sagedamini mindi meritsi Rootsi ja Saksamaale. Põgenike üldarvuks on eri allikad pakkunud umbes 70 000 (viietuhandelise kõikumisega siia- või sinnapoole). Läände jõudnud põgenikest kujunes peagi eesti pagulasühiskond, Välis-Eesti. See oli mitmele mandrile laiali pillutatud – 1940. aastate lõpus ja 1950ndate alguses, pärast kodumaale tagasipääsemise lootuste kustumist siirdus suur hulk pagulasi Euroopast edasi Ameerikasse, Kanadasse ja Austraaliasse, kuid selles toimisid siiski mitmed kooshoidvad jõujooned ja oma selge identiteet. Üheks vaieldamatuks mõjuteguriks eesti pagulaskonna eksistentsis ja ajaloos on kahtlemata olnud pagulaskultuur, olulisemad eestluse keskused aga Stockholm, Toronto ja New York. Eesti identiteedi tähtsaimaks aluseks ja väljenduseks oli mõistagi emakeel. (Kruuspere 2008: 9)

Salme Ekbaum esindab seda enamikku pagulasautoritest, kes tegutses eestlaste keskustes nii Rootsis kui Kanadas. Elin Toona sattus läbi Saksamaa põgenikelaagri Inglismaale, kus kirjanduselu nii aktiivne ei olnud.

Möödunud sajandi 1940-ndad oli kümnend, mis jagas sajandi kaheks kogu Euroopas – mis oli enne Teist maailmasõda ja mis oli pärast. Ka eesti kirjandus jagunes kaheks: nõukogude ja eksiilkirjanduseks. Rahvuskirjandus sündis ja toimis korraga kahes kontekstis kuni Eesti taasiseseisvumiseni 1991. aastal. Mõlemal pool oli rahvuskirjandusel midagi puudu: pagulastel puudus oma maa, kodumaa, kuid ühiskond oli vaba. Kodumaale jäänutel oli küll oma maa, kuid ühiskondlik kord oli võõras ja vaenulik. (Olesk 2001: 343-344)

Sellises olukorras arenes rahvuskirjandus ühes ajas, aga eraldi ruumides. Kokkupuutepunkt oli raudse eesriide tõttu minimaalne või lausa olematu, sarnane joon oli kallutatud, kuigi erinevates suundades. Kodumaale jäänute kirjandust kontrollis tsensuur, mis piiras tugevasti loominguvabadust. Eestimaalt lahkunutel oli see täiel määral olemas, aga neid kammitseis mure, kodumaatus ning missioonitunne.

Kodueestlaste teadlikkus eelmise sajandi teisel poolel pagulaste elu-olu ja paguluses loodud kirjanduse kohta piirdus suuremal määral lihtsalt faktiga, et see on kusagil olemas, sest kontakt oli raudse eesriide tõttu minimaalne. Pagulaskirjandus jõudis kodueestlasteni suuremas mahus alles eelmise sajandi viimastel kümnenditel, koos sellega jõudis ka teadmine, milliseid takistusi kodueestlased väljaspool ületasid, milliste raskustega ehitati üles uus elu võõrsil ja kuidas õnnestus sulandumine teise keskkonda. Epp Annus selgitab, kuidas just kirjanikele langes tavapärasest olulisem sotsiaalne koorem rahvusliku identiteedi hoidjate ja kaitsjatena. Emakeelne kirjandus oli mööda ilma laiali pillutatud inimeste jaoks oluline tugipunkt, olles korraga nii side minevikuga kui samas ka teenäitaja, kirjeldades nii läbielatud dramaatilisi sõjasündmusi ning teekonda tundmatusse kui ka kohanemiskursi uuel kodumaal. Emigreerunute seas oodati tol ajajärgul kirjanduselt narratiivi minevikku suunatust ning realismi, uuenduslikkust ja eksperimenteerimist tauniti. (Annus 2001: 387, 389)

Käesolevas töös analüüsitavate autorite teosed järgivad täiel määral eeltoodud suundi, neis on olemas nii põgenemise kui ka kohanemiskursi temaatika, kujutatud on dramaatilisi sündmusi, sõda. Samuti on mõlemad autorid kandnud sotsiaalset koormat – on hoidnud eestlust, avaldanud palju materjale ajaloo tarbeks. Lisaks iseenese mälestustele on Elin Toona jäädvustanud oma vanaisa, luuletaja Ernst Enno eluloo. Salme Ekbaum on kirja pannud oma abikaasa, Artur Ekbaumi tegevuse. Mõlema autori teosed on realistlikud, kirjanduslike liialdusteta, kolmandas isikus, välja arvatud mälestusteraamatud, kus autorid esinevad mina-vormis.

Mälestusteraamatu žanr kujunes pagulaskirjanduses tänu mineviku idealiseerimisele ja -ihalusele ülimalt populaarseks ning mõjutas ka käesolevas töös vaatluse all olevad autoreid. Mälestusteraamatud ilmusid Ekbaumil 1959 ja 1964 ning Toonal 1969 ja 1992. Samuti ilmus ajavahemikus 1945-1957 Ekbaumil 7 romaani. Mõlemad autorid järgisid loomisel kirjanduse üldist suunda ja trende. Mälestuslik aines on loomingus valdav, esindatud on eksiilkirjanduse olulisim tunnusjoon – rikkalik memuaaride pagas. Mälestuste ehk memuaristika osatähtsust on samuti rõhutanud Ülo Tont: „Memuaar on algusest peale kuulunud eesti pagulaskirjanduse kogupilti. Paguluses kirjutatud mälestusteraamatute seas on eriti kõrge kunstiväärtusega proosat” (2008: 262) ja lisab: „Mälestuslik aines ja memuaaride rohkus on üks eksiilkirjanduse olulisemaid tunnusjooni“ (2008: 13).

2.2 Eesti pagulaskirjandus Rootsis

Pagulaskirjanduse tekkimine tekitas vajaduse teoseid kuskil kirjastada. Raamatute väljaandmisega tegeles Rootsis algul kirjastus Orto, mille omanik oli Andres Laur. Esimestel aastatel domineerisid seal veel Eestis kirjutatud, aga kirjastamata jäänud teosed. Orto arendas välja kindlakujulise raamatute tellimise süsteemi ja levitas trükiseid ka teistesse riikidesse. 1951. aastal lahkus kirjastus Kanadasse, sama aasta septembris moodustati Rootsis, Lundis, Eesti Kirjanike Kooperatiivi kirjastus, mille üheks asutajaks ja tegevdirektoriks oli Bernard Kangro, kes tõi kirjastuse loomise eesmärgina välja pagulasautoritele võimaluse andmise oma teoseid luua ja avaldada, mille kaugem eesmärk omakorda oli vaba eesti kirjanduse jätkumine ajal, kui see kodumaal aktsepteeritud polnud (Kangro 1994: 66). Kirjastus likvideeriti alles 1994. aastal, pärast Kangro surma. Oskar Kruus kirjeldab EKK kirjastust peaaegu pereettevõttena, kus tekstitoimetaja tööd tegi Bernard Kangro abikaasa Marie Kangro, vaid parematel aegadel oli abiks veel mõni töötaja, hilisemal ajal aga lugesid korrektuuri vaid Kangro ja autorid ise. Kuigi eksisteeris ka väiksemaid kirjastusi, näiteks tekkis pärast teist maailmasõda Stockholmis kirjastus Eesti Raamat, mille asemel 1953.a. tuli kirjastus Vaba Eesti, kujunes just Eesti Kirjanike Kooperatiiv oma pikaajalise tegevusega tähtsaimaks pagulaskirjanduse väljaandjaks, esitades sealjuures käsikirjadele ka kõrgeid kunstilisi nõudmisi. (Kruus 1996: 29-30)

2.3 Eesti pagulaskirjandus Kanadas. Salme Ekbaum

Kanadasse rändas palju haritlasi ja kirjanikke, eestlastele omaselt ei jäänud ka seal soiku kirjandus- ja teatrielu. Keskuseks sai Toronto, kuhu Andres Laur 1951. aastal tõi Rootsist oma kirjastuse Orto. Oskar Kruus toob välja asjaolu, et kahe suurima kirjastuse, Orto ja Eesti Kirjanike Kooperatiivi vahel püsis vahemaast hoolimata omavaheline konkurents, kus EKK heitis Ortole ette ärihuvide kunstiväärtusest olulisemaks pidamist ning tõstis vastavalt enda nõudeid viimasele. Kujunes olukord, kus pagulaskirjanduse väärtuslikumad teosed ilmusid edaspidi Lundis ning teisejärgulised Torontos. (Kruus 1996: 55-56)

Salme Ekbaum, neiupõlvenimega Salme Neumann, sündis 22. oktoobril 1912 Viljandimaal, Aidu vallas Kiini talus paljulapselises perekonnas. Haridustee algas väikeses Taki koolimajas, 1930. aastal lõpetas ta Viljandi Eesti Haridusseltsi Tütarlaste Gümnaasiumi ning läks Tartu Ülikooli rohuteadust õppima. Enese koolitamiseks oli vaja otsida lisateenistust. Salme Neumann töötas maa-apteekides farmatseudina, Tallinna Maapangas ametnikuna ning lõpetas studiumi 1936. aastal. 1941. aastal abiellus ta Artur Ekbaumiga. 1944. aastal otsustasid nad Eestist lahkuda ning sama aasta sügisel jõudsidki Rootsi, kus Salme töötas mõnda aega farmatseudina Stockholmis. 1949. aastal liikusid Ekbaumid edasi Kanadasse ja rajasid kodu Torontos. (Kruus 1996: 180)

Aastatel 1949-1957 kogunes Torontosse ja selle lähiümbrusesse mitmeid eesti kirjanikke, Ekbaum nende hulgas. Ta oli üks viljakamaid pagulaskirjanikke, sest võis pühenduda ainult kirjutamisele, kuna ta abikaasa Artur Ekbaum teenis küllaldaselt. Salme Ekbaumi loomingust suurema osa, 7 romaani ja 2 mälestusteraamatut, andis välja Rootsis, Lundis asuv Eesti Kirjanike Kooperatiiv, Rootsis asuv Orto kirjastas 3 ja Kanadasse ümberasunud Orto ühe romaani. Seal edasi ilmusid raamatud Lundis.

Eesti Ilukirjanduse Andmebaasis on Salme Ekbaumi teoste koguarvuks märgitud 17, sinna kuulub 13 romaani, 1 novell, 1 kogumik, 2 mälestusteraamatut (vaadatud 04.11.2015). Käesoleva töö autor on teinud valiku, millised teosed tulevad järgnevatel alapeatükkides lähemalt analüüsimisele, lähema vaatluse all on mälestusteraamat „Veimevakk” ja romaan „Inimene Ingel” (1983), teistel teostel peatutakse ülevahtlikult.

Salme Ekbaumi esimene romaan „Valge maja” ilmus Rootsis aastal 1946, kui autor oli 34-aastane, kirjutatud oli see aga juba Eestis, enne kodumaalt lahkumist. Oskar Kruusi teose „Eestiga südames võõrsil” andmetele toetudes oli Ekbaumil huvi kirjanduse vastu juba farmatseudina kodumaal töötades, kirjanduse loenguid külastades. Esimese romaani jaoks sai Ekbaum ainst aastasest haiglas veedetud perioodist. (Kruus 1996: 180-181) Haiglaelu kujutamise juurde jõuab autor veel korra, 13 aastat hiljem ilmub „Varjude maja” (1959), see on võrreldes esimese romaaniga kirjanduslikult kõrgemal tasemel, kuna selleks ajaks on Ekbaumil kirjutamise kogemust mitme teose jagu juurde tulnud.

Peale esimese romaani ilmumist asus Ekbaum jäädvustama mahajäänud kodumaa elu-olu, miljööd ja minevikusündmusi. Silme ees kodukoha loodus, maastikud ja inimesed, kirjutas ta ühe suurtaalu ja selle pere saatust 1940-ndail aastail kujutava triloogia, kuhu kuuluvad teosed: „Ilmapõllu inimesed” (1948), „Lindaprii talu“ (1951),

„Külaliseks on ootus” (1952). Teoste sisu põhineb autori mälestustel, teadmistel, kogemustel ja läbielamistel.

Lapsepõlvemuljeid kajastab Salme Ekbaum romaanides „Süteoja” (1957), „Õigusnõudja” (1962), samuti memuaarteoses „Veimevakk” (1964), mida autor ise nimetab pühapäevakarjuse mälestusteks. Romaani „Õigusnõudja” kohta on autor tunnistanud otse, et romaani ainek on seotud tema isa ja taluga. Mitmetes romaanides keskendub Ekbaum Kanadasse sisseännanute elu kujutamisele. 1955. aastal ilmunud romaan „Kärestik” ja 1966. aastal ilmunud „Kontvõõras” kajastavad just seda temaatikat. Autor ise oli Kanadasse sisseännaja, mis võimaldas kirjutada oma kogemusele toetudes.

Salme Ekbaumi viimane romaan, „Inimene Ingel”, ilmus 1983. aastal. Autor oli siis 71-aastane, teos on retrospektiivne, minavormis, mis tahtmatult tekitab tunde, et autor jutustab oma elust. Mitmed sündmused, kohad ja tegelased pärinevad äratuntavalt autori minevikust, kuigi Ekbaum neljandal leheküljel, enne loo jutustama asumist väidab, et „Selle teose tegelased on fantaasiakujud. Nende iga võimalik kokkusattuvus tegelikkusega on juhuslikkus.” (1983: 4)

Salme Ekbaum suri 1995. aastal Torontos.

2.4 Eesti pagulaskirjandus Inglismaal. Elin Toona

Elin Toona lahkumine teise maailmasõja ajal Eestimaalt kujunes teistsuguseks kui Salme Ekbaumil. Toona koos ema ja vanaemaga sattus põgenikelaagrisse Saksamaale ja sealt edasi Inglismaale. Seda teekonda on Toona ilmekalt kirjeldanud memuaaridel põhinevas romaanis „Lotukata” (1969). Elin Toona sattus Inglismaale 1947. aastal, 10-aastase lapsena. Erinevalt Salme Ekbaumist omandas Elin Toona ingliskeelse hariduse, seda Inglismaal, kus selliseid õppeaineid nagu eesti keel, kultuur ja kirjandus ei õpetatud. Seda enam väärib imetlust Toona hea eesti keele valdamine ja kirjanduskultuuri hoidmine, eeskätt oma vanaisa Ernst Enno loomingu hoidmise näol. Koolitee ingliskeelses keskkonnas algas lastekodu koolis, jätkus kolledžis ja teatrikoolis, paralleelselt töötades algul kudumisvabrikus, hiljem kontoris ja televisioonis. Elin Toonale ei sobinud inglise mentaliteet ja kombed, neid on ta kritiseerinud 1992. aastal ilmunud memuaarses romaanis „Kolm valget tuvi”

(„Lotukata” järg). (Kruus 1996: 49) Samu meeleolusid ja suhtumist on Toona väljendanud ka romaanis „Sipelgas sinise kausi all” (1974). Eeltoodud informatsiooni analüüsidest tuleb tõdeda, et omaelulooline aines on mõjutanud sarnaselt Salme Ekbaumile ka Elin Toona teoste temaatikat.

Elin Toona lapsepõlvkodu oli Haapsalus, see oli palju aastaid tema unistustemaa. Elin Toonale oli kallis ka esivanemate Kodavere, seda eriti vanaema noorusmälestuste põhjal, mis sai südamelähedaseks romantiliste jutustuste põhjal ja seondus tegelikkusega hoopis paremini. 7-aastase lapsena kodunt lahkudes ei osanud Toona aimata, et ta ei saa mitte kunagi käia eesti koolis, õppida koos eesti lastega. 1944. aasta septembris lahkus Toona koos ema ja vanaemaga Eestist, isa jäi maha. Kodumaalt lahkujatele sai mõneks ajaks koduks Meibecki põgenikelaager Saksamaal, Hannoveri lähedal, seda on Toona ilmekalt meenutanud mälestusteraamatus „Lotukata”. Ema liikus 1947. aastal edasi Inglismaale, 1948. aastal olid seal juba kõik kolm. Ema ja vanaema töötasid haiglas, Elin pidi olude sunnil mõne aja veetma lastekodus, seal oli võimalus ka koolihariduseks. Uuesti sai kogu pere kokku 1952. aastal. Vanaema jäi koduseks, ülalpidamist hakkasid teenima ema ja Elin, kes alustas kudumisvabrikus, jätkas bürootööl ja õppis samal ajal õhtuti. Ema eeskujul järgnes teatrikool, mõtteis mõlkusid ka kunstiõpingud. Südamelähedane tegevus oli kirjutamine, leivateenimiseks oli Toona sunnitud pidama mitmeid ameteid. Eeltoodud eluloolised andmed pärinevad romaanist „Kaleviküla viimne tütar” järelsõnast, autoriks Anne Valmas (1991).

Eesti Ilukirjanduse Andmebaasi andmetel kuulub Elin Toona loominguhulka 6 romaani ja 6 lühiproosat (vaadatud 03.02.2016). Võrreldes Ekbaumiga on Toona looming mitmekesisem. Ta on kirjutanud kahes keeles ning teoste teemad pole seotud ainult eestlusega, mida on ilmselt mõjutanud elukoha ja keeleruumi muutumine lapseas. Esimene romaan „Puuingel” ilmus 1964. aastal, 20 aastat peale kodumaalt lahkumist, kui Toona oli 27-aastane. Elin Toonal oli algselt kavatsus saada inglise kirjanikuks – „Puuingli“, mis kujutab vanema mehe ja noore tüdruku suhet, kirjutaski ta algul inglise keeles, hiljem aga eesti keelde ümber. Tema mõjutajaks oli Gert Helbemäe, kellest sai eesti pagulaskirjanduse juht ja keskne autor Inglismaal, kuhu Helbemäe saabus 1947. aastal, mõne aja pärast jõudis järele ka tema perekond. Gert Helbemäe tõttu põhjustas Elin Toona Inglismaa pagulaste seas kuulujutte ja lõhestumist. Romaanis „Ella“ nimetab autor ise nende suhtlemist platooniliseks suhteks ja sõpruseks.

Pagulaskogukonna silmis rehabiliteeris Elin Toona end „Lotukata“ ilmumisega. Romanile „Puuingel“ omistati 1966. aastal Hendrik Visnapuu nimeline kirjandusauhind, see kajastab noore inimese hingelisi üleelamisi ja probleeme, tegevuskohaks London – Elin Toona murdeiga ja noorusaeg möödusid Inglismaal, sellest ka tegevuskoha valik. Aastatel 1965-1966 tegi Toona koostööd BBC-ga, ilmus ka luuletusi ja proosat. 1967. aastal Elin Toona abiellus, kodanikunimeks sai Elin-Kai Toona-Gottschalk. 1968. aastal siirdus ta koos abikaasaga elama USA-sse.

Teise teosena ilmus 1968. aastal mälestustel põhinev romaan “Lotukata”, mida ilmestasid autori enda joonistused. Kes teine olekski suutnud adekvaatselt seda teemat visuaalsel kujul edasi anda, eriti kui autor pärines kunstiinimeste perekonnast ning on maast-madalast joonistamisega tegelenud. Romaan on tagasivaade lapsepõlvele põgenikelaagris Saksamaal. Raamatule ilmus järg „Kolm valget tuvi” (1992). Vahe kahe mälestustel põhineva teose ilmumise vahel on 24 aastat, teine teos on 55-aastase naise tagasivaatav pilk, lisandunud on kriitilisus ühiskonnaähtuste suhtes.

1972. aastal ilmus romaan „Sipelgas sinise kausi all”, mis keskendub pagulaste psühholoogilistele üleelamistele ja probleemidele seoses võõras ühiskonnas elamisega ja sulandumisega teiste hulka. Tööd ja õhustikku tekstiilivabrikus kirjeldades saab Toona toetuda omaenese kogemusele, samuti ühiskonnaprobleemide tunnetamisel. 1988. aastal ilmus „Kaleviküla viimne tütar”, mis on pühendatud eestluse püsimise ja säilitamise probleemidele. Romaan erineb tegevuskoha poolest, seekord toimub sündmustik USA-s ning seab peategelase raske valiku ette – eht-ameerikalik mentaliteet *versus* rahvuslus ja väärtushinnangud. Romaan on oma olemuselt sümbolistlik, suunatud eestlusele. Elin Toona viimane eestikeelne romaan „Ella” ilmus 2008. aastal. Hoolimata romaanivormingust on tegemist dokumentaaljutustusega vanaema Ella Ennost, ema Liki Toonast ja autorist endast ning nende ühisest pagulusteedkonnast. Teos tõestab ilmekalt võimalust romaan üles ehitada omaeluloolisuse ainetel. 2013. aastal ilmus Toonalt ingliskeelne elulooraamat: „Into Exile: a Life Story of War and Peace.”

3. SALME EKBAUMI JA ELIN TOONA MÄLESTUSTERAAMATUTE VÕRDLUS

Eesti pagulaskirjanduse teke ja säilimine oli omalaadne ime, kui pidada silmas seda, kui vähe oli paguluses võimekaid kirjanikke. Kuid see ime ei sündinud jumala armust. Vanemad ja keskmise põlve kirjanikud kirjutasid eesti keeles, sest nad ei soovinud leida paguluses muud eluviisi. Isegi kui nad omasid töökohta, oli nende minapildis kesksel kohal arusaam endast kui eesti kirjanikust.” (Olesk 2001: 139)

Eelnev tekstilõik iseloomustab eelkõige Salme Ekbaumi. Elin Toona kuulus nooremasse põlvkonda, kes samuti kirjutas, aga töö ja õpingute kõrvalt, pidamata seda põhitegevuseks. Toona kirjutas oma esimese romaani inglise keeles, sest algselt oli tema soov saada inglise kirjanikuks – ilmekas näide kasvamisest ja arenemisest ingliskeelses keeleruumis. Siiski oli koduse kasvatus, eestikeelse kõnekeele ja ema-vanaema mälestuste mõju niivõrd suur, et Toona hakkas kirjutama eesti keeles.

Salme Ekbaum ja Elin Toona esindavad traditsioonilist pagulaskirjandust, mõlema autori looming on suuresti üles ehitatud memuaarkirjandusele. Mõlemad autorid on ilukirjanduslikesse tekstidesse sisse põiminud oma elust pärinevaid minevikusündmusi, see on sarnane ühisosa. Tiina Kirsi hinnangul on „oma elust kirjutades teekonna metafoor käepärane, kuna see võimaldab kirjutajal korrastada oma elatud elu kaootilist materjali episoodideks ja mälupiltideks, neid omakorda ajateljel järjestades” (Kirss 2014: 20). Ekbaumi ja Toona esimeste mälestusteraamatute põhjal kronoloogilist ajatelge koostada ei saa, kuid tekstidest aimub ajajärk ja sündmuste kaudu saab umbkaudse ettekujutuse, dokumentaalse loo jaoks jääb neist väheseks. Ajatelje saab koostada ainult Elin Toona „Ella” alusel. Siiski ei ole mälupildid teostes märgatavalt kaootilised, vaid liiguvad järjestatult. Erinev kahe autori puhul on mälestuste reflekteerimine narratiivides, iseenda identifitseerimine, representeerimine. Ülo Tonts rõhutab Ekbaumi loominguga sügavalt isiklikke lähtekohti ning väga tugevat vaimset sidet koduga, mis ühest küljest on süvendanud kirjutamise teraapilist tähendust, kuid teisalt pidurdanud kirjaniku hilisemat kohanemist uutes olukordades (Tonts 2008: 149). Ka Ekbaum ise tunnetab ja tunnistab raudset sidet minevikuga: „Kõik olulisema – alged, kalduvused, isegi ilmavaate ja ellusuhtumise – sain kodust kaasa“ (1964: 292).

Salme Ekbaumi mälestusteraamat kannab pealkirja „Veimevakk. Pühapäevakarjuse mälestusi” (1964). Teos on kirjanduslikult kõrgel tasemel, lugemiselamuse tekitab kujundite rohkus ja väljendirikkus tekstis. Autor esineb teoses minategelasena peaaegu romaani lõpuni, aga eelviimases peatükis vaatleb siiski korraks ennast, minategelast, kolmandas isikus. See seik omaette ehk ei vääriski äramärkimist, kui see ei esineks koos teise olulise märksõnaga Ekbaumi loomingust, milleks on kullerkupu motiiv:

Jätan kooliranitsas tüdruku keset kevadteid, jätan ta teie hoida, *Trollius europaeus*. Mu hing nuuksatab iga kord kui näen teid kiviurnides suurlinnatolmus. Ma ei tihka näha teid isegi lõuendil. Ka ei ole te aialilled. Tean, siin maailmajaos, kus teid looduslikult ei leidu, kultiveerivad mu kaasmaalased teid hoole ja hellusega oma ahtal aialapil. „Vaata”, viivad nad sind meeleliigutusega kahe kidura õie manu, „kullerkupud!”
Ja ma vaatan. Sulen silmad ja vaatan ...
Näen kevadisi kuhjalavasid kublendavat, heinamaanõlvu kullendavat. Metsariiki, kus te puhkesite, suursugused kui kuningatarid ja vähenõudlikud kui vaeslapsed, valmis katkise kõrvaga savikruusiski ehtima iga saunahurtsiku aknalava. Vikat ei niida teid surnuks ja sõjad ei talla teis põrmu. Üle haudade, üle ajatuiskude sirutan teile veel kord käed.” (Ekbaum 1964: 288)

Antud tekstilõik on tähenduslik mitmelt positsioonilt. Selles lõigus asetab autor ennast väikese tüdrukuna lapsepõlve, tekstist õhkub suurt autoripoolset tunde puhangut, tardumist ühte mälopilti, ühte meeleseisundisse. Tundub, et ennast sellel pildil korraks kõrvalt meenutada on kergem kui seda minavormis kirjutada. See mälopilt on otsekui väike sild, käesirutus viimase romaani „Inimene Ingel” suunas, kus autoril on lihtsam ennast avada teise nime, peategelase Aini kaudu. Väga isiklike seiku ja kõige suuremaid tunde puhanguid ei ole autor isiklikult, oma nimega ja minavormis tahtnud avaldada või pigem ei ole suutnud seda teha. Seda lõiku võib pidada üheks ilmekamaks igatsuse motiiviks Ekbaumi loomingus. Pagulaskirjandust üldiselt iseloomustabki kadunud maailma igatsus, toodud näide on üks ilmekamaid.

Paljusid Ekbaumi teoseid läbib ühtse motiivina *kullerkupp*, lisaks epiteet *kuldne*, *kollane* – nende kaudu väljendab autor oma igatsusmeeleolusid või positiivset meelestatust mingite nähtuste suhtes. *Kullerkupp*, *kollane*, *kuldne* on headuse või heade asjade sünonüüm. Vastupidiselt epiteedile *punane*, millel on Ekbaumi loomingus semiootiline tähendus, kindel kasutuskoht – okupatsiooni iseloomustamiseks. Epiteeti *punane* autor teises kontekstis mälestusteraamatus ja romaanis ei kasuta. Viidatud lõik toob esile tunde puhangu väljendamise läbi looduse motiivi, mis on Ekbaumile iseloomulik väljendusviis. Loodusel ja looduspiltidel on tema teostes suur ja kindel

ruum. Näiteks romaanis „Inimene Ingel” väljendab autor abieluga seotud meelsusi samuti läbi looduspiltide: roosipung vihmarajus, tuul ja torm akna taga, elukohaga hüvastijätt pihlaka kaudu. Isiklikke, inimese hingeseisundi ja suhetega seotud teemasid on emotsionaalselt raske väljendada. Salme Ekbaum on leidnud sellise väljundi loodusest, kirjeldades tundlikke teemasid läbi looduspiltide ning osates nendega seoseid luua.

Nii Salme Ekbaumi kui Elin Toona loomingus ilmneb traumaatilisi elukogemusi, mis ühel või teisel moel nende elukäiku ja loomet on mõjutanud. Ekbaumi traumaatiline mälestus seoses pikaajalise raske haigusega ülikoolieas ning viibimisega elu ja surma piiril on andnud autorile ainek paariks omaette teoseks, samuti tõuseb teema päevakorda mälestusteraamatus „Veimevakk”: Ekbaum vahendab, kuidas kriitilist hetke tajus tema vend, kellega autoril oli tugev side (1964: 79). Korraks jõuab autor teema juurde ka retrospektiivses romaanis „Inimene Ingel”, ent siin loob autor sideme noorpõlvearmastusega, kes teda elustab ja surma piirilt tagasi toob. Esimesest armastusest kirjutamine ja kõnelemine oleks õrn teema ilmselt paljudele, Ekbaum ei ole selles suhtes erand. Esimeses mälestusteraamatus libiseb autor sellest kergelt üle, laseb lugejal lihtsalt aimata, tunnistades, et vaikib kõigist oma südametormidest. Romaanis kujutab ta noorpõlvearmastust pisut heroiseeritud, aga siiski konkreetse tegelasena, küll mitte õige nimega. Romaani esimene osa algab lapsepõlvega ja lõpeb minategelase jõudmisega täiskasvanu-ikka. Romaan „Inimene Ingel” on jaotatud kolmeks, tähelepanuväärne on autori võime teksti kaudu edasi anda vastavas eluetapis valitsevat meelsust. Esimene osa toob lugeja ette muretu lapsepõlve, teismeliseelu, millesse murrab sisse tärkav armastus venna sõbra vastu. Perioodi varjutab ebakindlus ja tume aimdus tuleviku suhtes. Sündmused on konstrueeritud nii, et kogu aeg säilib kerge pinge või teadmatus, taustaks on noore neiu paljud tundevarjundid, millele omakorda lisavad väärtust looduspildid. Kuigi tegemist on romaaniga, jääb ikkagi tunne, nagu kirjutaks autor enesest, nii elutruu tundub tekst. Romaan võimaldab autoril kirjutada teksti sisse iseenda, samas ei ole tal lugeja ees tekkinud autobiograafilist lepingut kui kohustust, et kõik peab olema tõsi või iseenda kogemusest lähtuv. Sellesse vormi on hea peita kõik, mida otse öelda ei söanda. Samuti saab suunata sündmuste käiku, muuta ajalugu.

Põhirõhk Ekbaumi mälestusteraamatus ja romaanis on minevikunarratiividel, surma teema on üksik seik. Kuna kirjutamisel on teraapiline mõju, võib järeldada, et

autor on traumaatilise kogemuse enese seest kahte haigla-teemalisse raamatusse kirjutanud ning see teema ei vaeva enam liigselt, aga meeles püsib siiski, seetõttu leiab korraks äramärkimist romaanis.

Kindlasti oli Ekbaumi jaoks traumaatiline Eestimaalt lahkumine. Mingil põhjusel ei selgu teostest, mil moel lahkuti, sellest autor oma mälestusteraamatus ei kirjuta. Konkreetne Eestist lahkumise narratiiv puudub nii mälestusteraamatus kui ka romaanis, vaid „Veimevakas“ mainib autor lühidalt painavat hambavalu, mis vaevas teda ööl enne Eestist lahkumist. Küll aga on Ekbaum pikemalt kirjeldanud lahkumist Rootsist Kanadasse, mis oli raske füüsiliselt, aga veel enam hingeliselt:

Viies päev Atlandil, aina lihavad lainevolakad ümberringi. Unenäoline on see sõit. Laev rullib ja rullib talvise külma kõrgmere käes, rand on ammu vajunud olematusse, kõik koos temaga. Oleme merel ja selle võõra võimsa koletise pahin matab kõik endasse. Mootor tühiseb, tema raudne süda tuikab, mitte minu – minu oma on kildudeks kistud ja lainetest lagastatud. (Ekbaum 1952: 147)

Minuga on lugu vastupidine. Üheksa päeva olin näljas maa järele, nüüd sellele lähenedes oleksin hää meelega otsa ümber keeranud. Laeval olin olnud reisija, mul oli pilet nagu teistelgi, kabiinis ase ja söögisaalis koht, kuigi viimast vähe kasutasin. Sadamasse jõudes muutusin taas pagulaseks. Tuli jälle hakata sibama, trügima, naerma, noogutama ja koogutama. (Ekbaum 1952: 152)

Samasugused tunded ja kogemus pidi autoril olema ka Eestist lahkudes, Rootsi jõudes. Milline oli põgenikelaager Rootsis ja uue elu algus võõral maal, see kummalisel kombel ja mingil põhjusel Ekbaumi mälestusteraamatus ja romaanis ei kajastu.

Kui otsida mälestusteraamatust ja romaanist ühist suurt narratiivi, siis võib selleks Ekbaumi puhul pidada kodu-Eesti igatsust. Väiksemad narratiivid on kõik seotud suurega. Igal kirjanikul on hinges teemasid, millega leppimiseks kulub erinev aeg, kodu-Eesti kaotus teadmata ajaks või koguni igaveseks jõudis autorite teadvusesse aegapidi, aastate möödudes. Algul oli kindlasti lootus koju tagasi pöörduda suur, aastatega see vähenes, jäi ainult nostalgia ja tardunud mälupildid.

Tiina Kirsi sõnutsi on nostalgia „modernne” haigus, ajastuhaigus, mis tuleneb ulatuslikest poliitilistest ja ühiskondlikest muudatustest, mis tabavad äkitselt laiemaid rahvahulki“ (2014: 18). „Nostalgia on igatsus aegade järgi, mida enam ei ole, aegade järgi, mida sündmused on raputanud ja muutnud tundmatuseni“ (Kirss 2014: 18). Nostalgia on Ekbaumi teoste ühine tunnusjoon. Igatsus selle Eestimaa järgi, kust põgeneti ja kuhu tagasitee aastakümneteks sulgus. Elin Toona kirjeldab isiklikke, lapsea mälestusi niipalju, kui tal neid seitsme eluaasta sisse mahtus. Kõige

nostalgilisem motiiv mõlema autori teostes on seotud jõuludega – harras meeleolu, küünlad kuusel, kirikus käimine. Ekbaum lisab kirjeldustesse talle omaselt looduspildi või märkuse külma aastaaja kohta. Eestimaa jõulud, mida enam kunagi sellisena kogeda ei saa, võõrsil elades on kombed ja jõulutunne teine. Ekbaum peatub oma teostes jõuludel mitmeid kordi, tema kogemuste pagas on selles suhtes ajaliselt suurem kui Toonal. „Lotukatas” vahendab Elin Toona jõuludega seotut Ekbaumiga sarnaselt, seekord on lisatud fraas ilma kohta: „[...] õhk jäätanud paksuks nagu marlist kardin.” (1969: 90) Ning jõulude kirjeldus: „Oh, kui ilusad olid jõulud Eestis! Isa ja ema tulid külla, kui maja oli täis valgust, muusikat ja külalisi, kes naersid ja klaase kokku löid.” (Toona 1969: 90). Tähelepanuväärseks teeb selle nostalgilise kirjelduse emotsioon, mille Elin Toona muidu suhteliselt kiretusse jutustusse on lisanud. Sel korral ületab autor jutustuse raame, samuti kasutab Toona ilma kirjeldamisel kõnekujundeid, mida muidu on teoses suhteliselt vähe.

Salme Ekbaumi puhul kerkivad nostalgiat ja igatsust väljendavate motiividena esile veel talud, kaskedega ehitud kirik, rukkilill ja viljapõllud, kullerkupud kraavikaldal – kõik Eestimaaga seonduv ja seostatav, mis uude riiki ja maailmajakku jõudes muutus kättesaamatuks:

Meie, vana maa inimesed, oleme rumalad, me veristame oma südant mõne mahajäänud tarekatuse pärast, embame uksekünniseid, mis on maatasa tehtud. Me mõte põikab tsirkusetelgist varemete vahele ja otsib purunenud koldekividelt elumõtet. Miks oleme sellised? Neil inimestel siin oleks palju kergem oma maad maha jätta, vahest seepärast nad ei mõistagi meie kaotust. Miks tegime selle endile nii raskeks? Sest et meil oli kunagi kodu – väga palju aega tagasi! (Ekbaum 1952: 173)

Ülesehituselt on mälestusteraamatute puhul tegemist mälopiltidega. Ekbaum tunnistab, et tunneb end kirjutama asudes otsekui karjusena, nagu alapealkirjas viidatud, ja nimede kasutamine teoses tegelikult piirab teda. Seetõttu ei soostu ta kõiki tegelasi avalikustama. Autoril ei ole usku mälestuste objektiivsusesse, veel vähem on tahtmist asjalik-kuivaks ülevaateks, kus tihti isiklik ja inimlik ballastina koordineeritud. Autor küsib otse: „[...] kuidas saaksidki need olla muud kui isikliku värvinguga? Keegi teine pole neid talletanud sama silma läbi, kelleski teises ei heia nad antud prisma kaudu“ (Ekbaum 1964: 6). Autor tunnistab veel, et peegelpilt on harva meie tõeline nägu, iseenele on raske silma vaadata (Ekbaum 1964: 6).

Kuigi Ekbaumi mälestusteraamatuga on täidetud Philippe Lejeune'i järgi

autobiograafiaks nimetamiseks vajalikud tingimused, ei ole see seda siiski. Narratiivide ja mälopiltide vahele on mahutatud hulgaliselt hinnanguid ühe või teise nähtuse või inimeste kohta. Autori omaeluloolise ainese kõrvale mahub ühest küljest tema sisemaailm, mis muudab teose põnevaks ja lugemise nauditavaks. Teisest küljest - autobiograafia peaks andma lugejale võimaluse asetada eluloolised andmed ajateljale, aga kronoloogilisi andmeid mälestusteraamatust ei leia. Autor esineb minategelasena ja jutustab tõsielulugu, dateeritud faktidesse ja dokumentalistikasse langemata. Ajajärk on aimatav sündmuste, valitseva õhkkonna, meelsuse järgi.

„Veimevakast” kumab teatud hellus minevikusündmuste suhtes, kindlasti on sellel oma osa meeltesse talletunud noorpõlvemaailmal. Autor libiseb intiimsematest seikadest kiiresti üle. Selline eluloo käsitus ei anna ilmselt autorile rahu ja ligi kakskümmend aastat hiljem ilmub viimane romaan, „Inimene Ingel” (1983).

[...] mälopildid igatsetud kodust on paratamatult ajas tardunud, et neid ümber kirjutades, kasvõi teises keeles, ta vaid toodab neid juurde. Kujutelmad raputas lahti küllasõit kodumaale paarkümmend aastat pärast sealt lahkumist. Kogemus selle ammu mahajäetud paiga tänapäevasest tegelikkusest löi uue tasakaalu mäletamise ning unustamise vahel. (Kirss 2014: 18-19)

Ekbaumi romaan „Inimene Ingel” väljendab just sellist arengut: 39 aastat peale lahkumist külastab autor kodumaad. Romaan koosneb kolmest osast, viimane osa kirjeldabki kodumaa külastust ja koos sellega on teoses muutunud autori mõttemaailm. Varasem ainult minevikku suunatud pilk on korruga tulevikus, autor oleks nagu leppinud saatusega, nagu oleks mineviku koorem õlgadelt langenud. Kuigi autor väljendab seda läbi peategelase, on see äratuntavalt autori enese tunnetus mineviku ja tuleviku suhtes. Tõetruud on kirjeldused kodumaale jõudmisest, seigad tollikontrollis ja Tallinna-kontuuri kirjeldus merelt vaadeldes. Käesoleva töö autoril ei ole kindlaid andmeid, kas Ekbaum enne kõnealuse teose loomist ka reaalsuses kodumaa külastuseni jõudis, aga tõetruude kirjelduste, muutunud meelsuse ja eriti just uudse tulevikku vaatava suhtumise tõttu võib seda arvata.

Salme Ekbaumi „Inimene Ingel“ on autori väidetel fiktsioon, kuid tõenäoliselt põhineb autori eluloolistel sündmustel, kuna romaanil on mitmeid kokkulangevusi mälestusteraamatuga „Veimevakk“. Ainult ühte teost lugedes jääb seos lugeja jaoks ilmselgelt tabamata, omaeluloolised paralleelid saavad tekkida vaid võrdluses, ka

mitmed sündmused assotsieeruvad loetuga teisest teosest. Selles teoses julgeb autor avada minategelase esimese armastusega seotud nüansid, samuti teisi teemasid, millest mälestusteraamatus kergelt üle libisetakse. Romaanis on palju mõistmist eelneva suhtes.

Romaani pealkiri viitab nimele Ingel ja võiks eeldada, et tegu on peategelasega. Tegelikult jutustab autor omaenese lugu läbi peategelase Aini, Mati Kindlami noorema õe läbi. Ingel on kõrvaltegelane, prototüüp mälestusteraamatus on aimatav. Minategelase noore-ea välimuse kirjeldus romaanis langeb täielikult kokku autori kirjeldusega iseenesest mälestusteraamatus, mis võib muidugi olla alateadlik, mitte sihipärane. Mälestusteraamatus on mitmeid tekstilõike ja peatükke pühendatud ilu teemale: „Ilu mõju väikesele inimesele ja ilus olla tahtmine võib olla peagu traagiliselt suur” (Ekbaum 1964: 36). Arutlused ja märkused ilu teemal, riiete, soengute, ehete kirjeldused on läbiv tunnus teostes. Autor kirjutab sellest, millest mõtleb ja mida märkab. Ekbaum võrdleb teisi naistegelasi iseendaga – mälestusteraamatus otse, romaanis läbi naistegelaste silmade. Autorile on tähtsad olnud kõik välimuse ja iluga seotud teemad: juuksed, kehakuju, riided, jne, need leiavad kajastamist läbivalt mõlemas teoses. Samuti saab lugeja aimu, et autoril oli nooruses tuline kirm tantsimise vastu, ka see kajastub mõlemas teoses.

Elin Toona „Lotukata” (1969) sarnaneb mitmes mõttes Ekbaumi mälestusteraamatuga. Minategelane jutustab põgenikuelust laagris, vahendatud episoodid vahelduvad mõtisklustega. Teose ülesehitus on sarnane, erinev on jutustaja vanus, keelekasutus ja suur narratiiv – põgenikuelu ja võõrsile asumine. Teema on leidnud koha kolmes teoses: „Lotukata”, „Valge tuvi” ja „Ella”.

Sarnaselt Ekbaumile on Toona samuti tundnud vajadust uuesti oma mälestusi kirja panna. Tema viimane eestikeelne teos kannab pealkirja „Ella” (2008), žanrimääratlus on raskendatud. Lugejal on võimalus sündmusi ja daatumeid kronoloogiliselt ajateljele paigutada ning teoses on palju dokumentaalset. Autobiograafia alla seda siiski paigutada ei saa, sest autor jutustab küll vanaema elust kõnelevas loos ka omaenda eluloo, aga mitte peategelasena, mitte ainult mina-vormis. Autor identifitseerib ennast teoses oma nimega, kuid jutustab lugu kolmandas isikus, seega ei vasta üks tingimus autobiograafia definitsiooni nõuetele. „Ella” võib paigutada omaelulookirjutiste hulka, samuti „Lotukata”. Elin Toona on tegelastele teostes andnud nimed ja tänu nimedele seob oma teosed.

„Lotukatas” on autor oma mälestustes laskunud tagasi lapse mõttemaailma tasemele ja näitab sündmusi läbi lapsesilmade. Stiilipuhtalt mõjub äärmiselt lihtne keel ja narratiivide vahendamise viis – nii nagu laps neid tollal näha ja mõista võis, selgitused ja kommentaarid sündmusele tol hetkel on aga edasi antud täiskasvanute suu läbi. Lugeja saab aimu, milline oli põgenemise teekond ja laagrielu, aga ei selgu, kuidas autor ise seda kirjutamise hetkel tagantjärele nägi – vahekommentaarid puuduvad. Ühest küljest on selline kirjutamise viis võimalus anda lugejale tõetruu pilt olnust ja vabastada ennast kui autorit hinnangute andmisest, jääda erapooletuks. Teisest küljest võimaldab see lapsemeelsuse ja teadmatuse alla peita emotsioonid, mis mingil ajal, ka tagantjärele, tekkinud on.

Erinevus Ekbaumi mälestusteraamatuga ongi emotsioonide vähesus teoses, tõenäoliselt on see taotluslik. Kui Ekbaumi lugedes võis peaaegu et füüsiliselt tunnetada autorit mingil hetkel vallutanud aistinguid ja meeleolusid, samuti ajastu hõngu ja tumedat raskust enne teist maailmasõda, siis Toona raamatu puhul on kõik teisiti – laps jutustab lapsemeelselt ja faktipõhiselt oma lugu. Tegelikuses kõik nii lihtne ei ole, Elin Toona jätab lugejale isemõtlemiseks ukse lahti. Kui lugeja süveneb, mis lapsemeelse ja pisut naiivsegi jutustuse taga tegelikult peitub, need lood enese jaoks lahti mõtestab ja suudab tekkivad emotsioonid läbi elada, näeb ta teost hoopis teise pilguga.

Kõigepealt tekib küsimus – miks autor oma jutustust nii esitleb? Minategelasest lapsel, autor Elinil, pidi olema hirm paljudes situatsioonides ja uute kogemuste ees: võõrad paigad, rongid, lennukid, laager, sõdurid. Lisaks vanaema Mämmä kaotsimine, tänapäeva mõistes koolivägivald, lemmikloomade julm kohtlemine ja nende kaotus. Eksimine metsa, kus kõndimisel maapind õõtsub, sest sellel astuja jalge alla on maetud surnukehad – üks õõvastavamaid narratiive, kui seda lahti mõtestama hakata.

Ronin traataia august läbi ja astun metsa. Esimene asi, mida märkan, on hais. [...] Jalad vajuvad sügavale mulla sisse, vahel päris pahkluni. Pean püksisääred üles keerama. Halb hais on nüüd nii tugev, et ajab südame pahaks. [...] Kõik nagu mädaneks. Eelmise talve jäänused muidugi, nagu ikka metsas peale sula. Siiski... midagi on imelik. Olen ju ka enne kevadises metsas käinud. Astun ettevaatlikult ja otsin kõvemat kohta, mis mind paremini kannaks, kui silman äkki midagi heledat jala juures maas. Päikesekiir paistab hõbenööbile. [...] Mis mind aga kõige rohkem huvitab, on saabas, millel näib veel sokk sees olevat. Lõikan endale oksa ja ajan selle sokist läbi. Kepp läheb kergesti läbi küll, aga samas kerkib päris kole hais mu ninna. Nii tugev hais, et mu süda hirmsasti iiveldama hakkab ja kogu hommikune rosinasupp saapa kõrvale maha jääb. Viskan kepi ära ja hakkän laagri poole tagasi jooksmä. (Toona 1969: 118-119)

See narratiiv tuuakse lugejani samalaadses, rahulikult olukorda kirjeldavas stiilis nagu

on kirjutatud kogu teos, ergutades lugeja kujutlusvõimet antud situatsiooni kogu ängistust iseseisvalt tabama. Sarnaselt Ekbaumile on Toonal kogemus surma lähedusest surmahirmu näol, aga seda lapsena. Ei ole võimatu, et just selliste väheste emotsioonidega, väikese vapra tüdrukuna, Elin selle teekonna läbi tegigi. Taoline käitumine võib aga olla kaitserefleks, kus tunded lukustuvad. Võibolla oligi taotluslik, et autor ka kolmekümneaastasena, teose kirjutamise ajal, hoiab sama joont, teisalt on võimalik, et see põgenemisteede traumeeris last tegelikkuses palju rohkem kui esmapilgul tundub ja kirjutamise ajaks, 32. eluaastaks ei olnud autor neid minevikusündmusi enese jaoks läbi ja vabaks mõelnud. Vabanemise protsess võib olla väga pikaajaline, kui mitte eluaegne. Tähelepanuväärne on fakt, et „Lotukatas” jätab autor teosesse kirjutamata juhtumi enese ahistamise kohta. Mõningad intiimsemad seigad avaldab Toona alles oma viimases, retrospektiivses teoses, näiteks põgenikelaagris aset leidnud seksuaalne ahistamine: „Ursula ja Elin olid kavatsenud koos peitu minna, kui sõdur tõmbas Elini põõsasse. Ursula ei julgenud kaasa minna, aga oli jäänud ligidale (nagu ema oli käskinud), ja vaadanud pealt, kui sõdur ja Elin kisklesid põõsa all.“ (Toona 2008: 56)

See juhtum võib olla üheks põhjuseks, miks autor ennast lihtsalt Eliniks nimetab ja lugu kõrvaltvaatajana jutustab, end sündmustest distantseerides. Ahistamise kogemus on olnud autoril hinges, sellele viitab Toona esimese romaani „Puuingel” (1964) sisu. Algselt kirjutas autor selle inglise, mitte eesti keeles. Romaanis puudub otsene pagulasteema, tegevuskoht on London. Tähelepanuväärseks teeb teose noore inimese hingeelu kujutamine, milles on oma osa ahistamise teemal. Paralleel autori isikliku kogemusega tekibki alles viimast romaani, „Ellat” lugedes, kuna „Lotukatas” teemat ei puudutata. Selles tunnistab autor otse, et oli veel 21-aastasena ebakindel, otsis armastust, ei teadnud elust, seksuaalelust ega suhetest vastassooga mitte midagi.

„Ellas” on autori perekonnalugu edasi antud mitmel moel: kirjade kaudu, autor kolmandas isikus ja autori otsetekst mina-vormis (see osa on esile toodud kursiivkirjas). Tähelepanuväärne fakt on, et kummaski teoses ei väljenda autor tundeid otse, minavormis. Autor ei väljenda näiteks kordagi otsest hirmu või viha, õhkamist armastuse järgi. Need tunded on rohkem aimatavad või antud kaudselt edasi läbi jutustuse, läbi kellegi teise suu või silmade. Lugeja saab aimu, mis toimub, aga ei taju seda sellisel moel, nagu Ekbaumi teostes – ausalt ja otse. Toona jätab oma teostes palju

ridade vahele. Emotsioonide tajumisele ei aita kaasa ka keelekasutus, mis Toonal on lihtne, tavaline, silmapaistvate kõnekujunditeta. Siiski võib „Ellat” lugedes tajuda, et autoris on mingi vabanemise tunne. See võib tuleneda autori vanusest, aga ka kirjutamise teraapilisest mõjust: on ju Toona oma eluloo, hirmud, ebakindlused talletanud oma teostes. Samuti tundub, et autor on rahu teinud kultuuride kohatise põrkumisega, mis noores hinges tõenäoliselt nii mõnigi kord trotsi võis tekitada. Toona on, enesele truuks jäädes, väga lihtsalt ja arusaadavalt sõnadesse pannud üle ilma laiali puistatud Eesti pagulaskonna sisemise vajaduse säilitada oma identiteet, mis võtab sobivalt kokku ka käesoleva töö ning mälestusteraamatute olemuse:

Ta oli nüüd elanud mitmes kultuuris, igal omad traditsioonid ja kombed, aga Elin oli hakanud tagasi vaatama ja avastanud, miks vanem generatsioon oli püüdnud oma noori (peaaegu vägisi) eestlasteks sundida. See ei olnud ainult rahvuslik tahe, keele, kultuuri ja traditsioonide huvides, vaid isiklik soov oma laste ja lastelastega jagada oma mälestusi, oma elu ja vaimuväärtusi. (Toona 2008: 166)

KOKKUVÕTE

Salme Ekbaum esindab pagulaskirjanike keskmist põlvkonda, keda ühendas pagulasproosa mitmekesisus ja temaatiline ühtsus. Ekbaum lahkus Eestist täiskasvanueas, olles saanud siin hariduse ja esimese töökogemuse. Elin Toona kuulub pagulaskirjanike viimasesse põlvkonda, kes debüteeris oma teostega 1960. aastatel. Toona lahkus lapseeas ja omandas hariduse võõrsil, tema isiklikud mälestused Eestimaast mahuvad kitsasse ajapiiri.

Elin Toona ja Salme Ekbaum kasutavad võrreldavates teostes omaeluloolist ainet, mis käesolevas töös ei ole autobiograafia sünonüüm. Autobiograafia nimetuseni mälestusteraamatud ei küüni, küll aga on ilukirjanduslikesse tekstidesse sisse põimitud palju omaeluloolist materjali. Mälestusteraamatus asuvad autorid ise sündmuste keskel, fiktsionaalsetes romaanides jutustavad lugu kolmandas isikus. Töös käsitletud teosed, Ekbaumi „Veimevakk“ ja „Inimene Ingel“ ning Toona „Lotukata“ ja „Ella“, kuuluvad omaelulookirjutiste hulka, mille alla saab liigitada memuaristika, eluloolistel andmetel põhinevad romaanid ning tõsielujutustused.

Mälestustel põhinevaid teoseid on mõlemad autorid avaldanud mitu. Ühine joon on, et võrreldavas valikus olevates esimestes raamatutes on mõned väga isiklikud omaeluloolised seigad jäetud kirja panemata või on teemat käsitletud vaid põgusalt, samuti on mõlemal autoril olemas traumaatiline kogemus. Mõlemad juhul on esimeses mälestusteraamatus autorid end identifitseerinud oma nimega, aga isiklikest teemadest üle libisenud kergelt või jätnud hoopis kajastamata. Kumbki autor ei ole väga isiklike seiku soovinud avaldada otse, minavormis ja oma nime all. Üks võimalik põhjus on enese alateadlik distantseerimine „minevikuminast“. Sunnitud paguluses asuv inimene jagab suure tõenäosusega oma elu vähemalt kaheks – elu enne ja elu pärast kodust lahkumist, minevik ja olevik. Salme Ekbaumi puhul on selline murdepunkt selgem, taas põhjusel, et tema puhul on mõlemasse ajajärku talletunud hulk infot, Elin Toona kasvas koos pagulasühiskonnaga. Mängu tuleb pagulaskirjandusele iseloomulik mineviku idealiseerimine. Samas vajavad mälusoppidest väljapääsemist ka rasked teemad. Selline

distantseeritult kirjutamine omab selget teraapilist joont – olnu kõrvalt vaatlemine aitab sageli sündmuse selgemalt näha ja uuest vaatenurgast mõista. Mõlemad autorid pöörduvad teemade juurde tagasi viimases, retrospektiivses teoses, jutustades oma lugu avameelsemalt, ebameeldivaid mälestusi vältimata. Ajaga toimub teatud vabanemine ka eesti pagulaskirjanduses – mida värskem on lahkumise valu ja šokk, seda suurema raskuse ja isegi reetmisena võib tunduda noorusaja ja kodumaaga seotud negatiivsete mälestuste paberile talletamine ning kogukonnale edastamine. Aastate möödudes tuhmuvad paratamatult ka tugevaimad emotsioonid, mälestused settivad ning ka kollektiivne mälu lepib reaalsusega, hakates elama olevikus, pilk suunatud tulevikku.

KASUTATUD KIRJANDUS JA INTERNETIALLIKAD

1. Annus, Epp jt. 2001. Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Koolibri.
2. Ekbaum, Salme 1983. Inimene Ingel. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
3. Ekbaum, Salme 1952. Külaliseks on ootus. Toronto: Orto.
4. Ekbaum, Salme 1964. Veimevakk. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
5. Kangro, Bernard 1994. Härjanädalate aegu. Tallinn: Kuldvillak.
6. Kirss, Tiina 2014. Kirjaniku maapagu: eksiili rõõmust ja vaevast. Methis Vol 10 No 13. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Kättesaadav <http://ojs.utlib.ee/index.php/methis/article/view/1300> Vaadatud 10.05.2016.
7. Kross, Jaan 1995. Mesmeri ring. Romaniseeritud memuaarid nagu kõik memuaarid ja peaaegu iga romaan. Tallinn: AS Kupar.
8. Kross, Jaan 2003. Omaeluloolisus ja alltekst. 1998. a. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna vabade kunstide professorina peetud loengud. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
9. Kruus, Oskar 1996. Eestiga südames võõrsil. Kirjutisi eesti pagulaskirjandusest. Tallinn: Kuldvillak.
10. Kruuspere, Piret (toim) 2008. Eesti kirjandus paguluses XX sajandil. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
11. Kurvet-Käosaar, Leena 2010. Mõistete rägastikus: autobiograafiast omaelulookirjutuseni. Methis Vol 4 No 5-6. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Kättesaadav <http://ojs.utlib.ee/index.php/methis/article/view/514/505> Vaadatud 10.05.2016
12. Lejeune, Philippe 2010. Autobiograafiline leping. Methis Vol 4 No 5-6. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Kättesaadav <http://ojs.utlib.ee/index.php/methis/article/view/530/520> Vaadatud 10.05.2016
13. Lepik, Eva, Kess, Edward 2014. Maailm veetilgas. Kirjandusteose analüüs ja tõlgendamine. Tallinn: Maurus Kirjastus.
14. Neithal, Reet 1999. Mis on mis kirjanduses. Tallinn: Koolibri.
15. Ristikivi, Karl 1996. Viimne vabadus. Tartu: Ilmamaa.

16. Smith, Sidonie, Watson, Julia 2001. Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narratives. Minneapolis: University of Minnesota Press.
17. Toona, Elin 2008. Ella. Tallinn: Kultuurileht.
18. Toona, Elin 1991. Kaleviküla viimne tütar. Tallinn: Eesti Raamat.
19. Toona, Elin 1995. Lotukata. Tartu: Ilmamaa.
20. Valmas, Anne 1994. Kodutanumast kaugemal. Valimik artikleid väliseesti kultuurist. Tallinn.
21. Veidemann, Rein 2006. Isiku tunnistus. Eluloosutlus. Esseed ja lausungid aastaist 1981-2006. Tallinn: SE&JS.
22. <http://ilukirjandus.ee/autor/salme-ekbaum/>
23. <http://ilukirjandus.ee/autor/elin-toona/>

SUMMARY

The aim of the BA-thesis „The Comparison of the Life Writings of Two Estonian Authors in Exile, Salme Ekbaum and Elin Toona“ is to analyze the autobiographical elements in *Veimevakk* and *Inimene Ingel* by Ekbaum and *Lotukata* (a version was published in English under the title *In Search of Coffee Mountains*) and *Ella* by Toona. The analysis has been guided by the authors' generic classification of their work as well as by Philippe Lejeune's criteria for defining autobiography, though the term autobiography is not applied to any of the works that are the subject of the current thesis. Instead, a more inclusive term life writing, proposed by Sidonie Smith and Julia Watson (Smith and Watson 2001: 2) is used. However, *Veimevakk* and *Lotukata* are viewed in the thesis as more explicitly work of life writing or memoirs, *Inimene Ingel* and *Ella* are treated as autobiographical novels, though the criteria according to which these works cannot be placed squarely within the sphere of life writing differ. *Inimene Ingel* is first and foremost a novel, that is a fictional work, yet its plot and characters have remarkable similarities with the ways in which the author has narrated her life in her memoir *Veimevakk*. This allows to view *Inimene Ingel* as autobiographical fiction. *Ella* cannot be considered a purely autobiographical work due to the fact that the focus is on the author's grandmother, Ella and the author refers to herself in the third person. As far as the names of the characters and the events depicted are concerned, *Ella* is definitely a life writing work. However, the reference to the author in the third person creates a distance that does not allow to view it as an autobiography.

The first part of the thesis introduces the history of autobiography as a genre, explains the terms used in describing different possibilities in life writings and argues about inevitable influence of autobiographical material in all novels. The second part consists of a short overview of the formation of Estonian exile communities and emergence of the institutional framework (e.g., publishing houses) for literature in exile. It also provides a short overview of the life and work of the two authors. The third part analyzes and compares the selected novels, searching for the evidence of the existence of autobiographical influences and coming to conclusion that all currently analyzed works classify as life writings.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Eva Võru (isikukood 47907212757),

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „Kahe Eesti pagulaskirjaniku, Salme Ekbaumi ja Elin Toona, loomingu analüüs omaeluloolisuse võtmes“, mille juhendaja on Leena Kurvet-Käosaar,
 - 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 16.06.2016

Eva Võru